

SEKSUALITET, SEKSUALISERING OG KVINDELIGE LIVSPERSPEKTIVER

Helle Andersen

Seksualitetens former og den betydning, seksualitet aktuelt tillægges, har nyere samfundshistoriske rødder. 1700- og 1800-tallet var en periode, hvor man diskuterede sex som aldrig før. Dette skyldtes ikke kun, at seksualitet her »installeredes« i menneskers liv, som Foucault har skrevet det. Sagen er sikkert også den, at seksualitet blev en ny og central realitet i menneskers liv med den samfundshistorisk udviklede, formidlede relation mellem individ og samfund. For forskellige klasser og de to køn indebar relationen imidlertid forskellige udviklingsbetingelser, og det samme kom også til at gælde seksualitetens placering. Det var for borgerskabets mænd, den i første række fik ny betydning som væsentligt element i den kultiverede, individuelle livsførelse. Både arbejderklassen og kvinderne fremstod i forhold hertil som naturlige og »anderledes«: Arbejderne som dyriske og kvinderne som aseksuelle.

Den videre udvikling viser, hvorledes kvindernes seksualitet og opfattelsen heraf til stadighed har været knyttet til kvindens samfundsmæssige livsmuligheder og placering, men også til regressive ideologiske forestillinger om kvinders væsen og kvinders plads. Og endelig er det tydeligt, at seksualitet i løbet af de seneste årtier - med den stigende ensøgørelse af livsbetingelserne - også er kommet i fokus for kvinderne i en ny forstand.

Min artikels tematisering er omfattende, og jeg kan naturligvis kun inddrage enkelte af de aspekter, som har betydning for sagen. Tematiseringen og dens bredde har imidlertid sin begrundelse.

For det første: »Seksualitet« er et tema, som har betydning for menneskers daglige liv, såvel som tankerne om seksualitet har konsekvenser for menneskers måde at forholde sig til sig selv og hinanden på. Seksualiteten er måske den inderste drivkraft for vore handlinger? Eller er det en fornøjelse, vi tyr til, når verden er for indviklet?

For det andet: Spørgsmålet om seksualitet har ikke altid været stillet centralt, eller det har i al fald ikke været gjort på den tilsvarende måde, som det sker nu: »Seksualisering« er måske et begreb, der signalerer nyere dyrkningsmuligheder; en kontrast til tidligere tiders bonerthed, ja måske en historisk revolution eller i det mindste forandring af de tilsyneladende universelle behov.

Og de »kvindelige livsperspektiver«: Hvis vi taler om centrale dimensioner

i menneskers liv, er det værd at overveje, hvad der stilles op med den »rest-gruppe«, som kvinderne tilsyneladende udgør. De færreste ville vel hævde, at kvinder og mænd var væsensforskellige, mennesker som de jo er på lige fod. Og dog er det med hensyn til kvinderne det anderledes, det mærkværdige og det søde, det rørende og omsorgsfulde, der er i fokus. Når der tales om mennesker, er kvinderne modpolen og kontrasten til mændene. Seksualitet er ikke nogen uvæsentlig dimension i denne sammenhæng.

Jeg skal i al korthed kommentere de kriterier, jeg har lagt til grund for valget af stof og perspektiver i den foreliggende artikel.

Jeg tager afsæt i de perspektiver, jeg har anlagt i min afhandling, »Kvindeværd« (Andersen, 1986). I forbindelse med denne bog var det social- og familiehistoriske stof af særlig interesse som grundlag for en socialpsykologisk analyse af forholdet mellem samfundsmæssige, sociale og individuelle udviklingsperspektiver. Det centrale var ikke mindst de forandringer, som gjorde sig gældende for det »moderne« samfunds udvikling fra omkring 1700-tallet og fremefter. Det er derfor også især denne periode, der står i fokus for interessen i denne artikel.

Når de historiske forandringer er interessante, skyldes det ikke kun, at historien består af sjove historier. Derimod skyldes det nok så meget, at historien byder på viden og erfaring, der kan sætte det aktuelle i relief i sine væsentlige dimensioner. Det aktuelt eksisterende kan ses som et led eller et moment i bevægelse. Det er selv del af et processuelt forløb, der i sit centrale grundlag og sine fremtrædelser viser trådene bagud såvel som de mulige veje fremad. Når historien bringes ind, kommer det nye i fokus. Det anderledes og foranderlige træder frem på baggrund af det stationære og kendte.

Det var især 1700- og 1800-tallets forandringer, som førte til ændrede relationer mellem individet og samfundet, og som derfor er af særlig interesse for seksualitetens ændrede placering. Her blev skabt ganske nye betingelser for individuel udvikling, nye muligheder, modsigelser og begrænsninger. Artiklen tager derfor også udgangspunkt i de forandringer, der fandt sted med udgangspunkt i denne periode, sådan som de er fremstillet i ovennævnte afhandling.

Mere specifikt er artiklen også inspireret af nyere arbejder om seksualitetens historie. Bl.a. Foucault's (1978) og Jeffrey Weeks' (1981 og 1986). Fælles for dem er understregningen af, at seksualitetens form og den betydning, seksualiteten aktuelt tillægges, har nyere samfundshistoriske rødder - hvilket naturligvis ikke er det samme som en påstand om, at seksuelle behov eller drifter som sådan er af nyere dato.

I tematiseringen af artiklen udgør det historiske stof altså et fundament for overvejelserne. Men stoffet er bearbejdet med det socialpsykologiske perspektiv for øje. Det, jeg lægger vægt på, er seksualitetshistoriens fundering i og konsekvenser for forbindelsen mellem samfundsmæssige, sociale og individuelle udviklingstræk. Og i den henseende indgår også som ledetråd for overvejelserne den kritisk psykologiske opfattelse af seksualitetens

placering i menneskers liv og udvikling (jvf. Holzkamp-Osterkamp 1976, Andersen, H. & Ib, 1980).

Som gennemgående perspektiv i forhold til de øvrige kriterier har jeg endvidere til stadighed lagt vægt på de kvindelige livsperspektiver. I min licentiatafhandling »Kvindeværd« skrev jeg om kvindelighed uden overhovedet at berøre spørgsmålet om seksualitet. Det sidste var ikke en forglemmelse. Det var en udeladelse, som var begrundet i de vanskeligheder, der tegner sig for en sammenstilling af disse problemfelter, der i sit grundlag angår forbindelsen mellem samfundsmæssige og individuelle udviklingstræk på den ene side og på den anden side tilsyneladende »naturlige« eller biologisk begrundede forhold. Her er relationen mellem samfund og individ belastet, om noget er. Som »restgruppe«, »outsidere«, »det andet køn« er kvinders liv og funktioner stillet til debat. »Seksualitet« er et problem, som er hver mands eje - og ikke mindre interessant af den grund. Kombinationen af kvinde og sex ser måske bl.a. af disse grunde ofte ud til at være en salgssucces.

Men så til seksualiteten

Seksualitet er genstand for stor interesse i den offentlige debat. Fx. diskuteres nu fra nogle sider cølibatets fordele, mens det fra andre sider fremhæves, at den frie udfoldelse af og eksperimenteren med sexlivet både er berigende og måske også progressiv. Eller det fremhæves fra den ene side, at den liberale sexmoral splitter familierne, mens det tværtimod fra den anden side påstås, at den traditionelle sexmoral fx. bidrager til fastlåsning af kvinder i mandlige dominansforhold. Eller: Sexualoplysningen til de unge er for ringe. Eller den er tværtimod for fri, eller endda frivol: Seksualoplyserne viser uartige billeder og siger grimme ord!

I diskussionerne om seksualitet fremstår sex ofte som modpolen til kulturen og samfundet. Den er *natur*. Som sådan kan den fremhæves som en latent trussel for samfundet. Eller det kan modsat fremhæves, at det er *samfundet*, som truer seksualiteten, undertvinger den og tiltvinger sig adgang til vores mest private domæne.

Om man tænker det ene eller det andet, afhænger næppe så meget af forskelligt syn på seksualitet. Det hænger snarere sammen med forskelligt syn på samfundet og individet og forskellige interesser i den forbindelse. Det afspejles jo i virkeligheden også i de offentlige og politiske diskussioner. Mod sætningerne mellem opfattelserne peger på de forskellige *samfundsmæssige* interesser, der gør sig gældende. Det er i virkeligheden ikke seksualiteten i sig selv, sagen drejer sig om. Det er dens betydning i menneskers livssammenhæng, dens betydning for sociale relationer og for det samfundsmæssige liv som helhed.

De forskellige opfattelser har ikke kun som fællesnævner den udviklede tanke om kultur og natur som modpoler. De bygger også på den fælles anta-

gelse, at seksualiteten er natur, som kan *kultiveres*. Bl.a. af *den grund* kan det overhovedet tematiseres i diskussionen, i hvilket omfang og på hvilken måde, den skal kultiveres og reguleres. Seksualiteten er formbar.

Natur og kultur opfattes måske nok som hinandens modpoler, men de to »poler« svinger sammen og i forhold til hinanden. Sammenhængen kan fremstå som problematisk, og som sådan må den bestandig tages op til debat. Men den er ikke til at komme udenom.

Nu er imidlertid næppe alle mennesker lige lidenskabeligt optagede af deres egen og andres seksualitet.

Hvis vi fx. ser på forskellige dagblades prioritering af sexdiskussionen, tegner der sig tydelige forskelle. I den brevkasse, som Berlingerens søndagsavis bringer, læser man fx. ikke meget om sexproblemer. Derimod har Politikens søndagsudgave ligefrem oprettet en særlig samlivsbrevkasse, og den drejer sig i høj grad om sex. Information *har* slet ingen brevkasse. Men her kører der ind imellem diskussioner om sex, som var seksualitetens problem en sygdom til døden.

Denne forskel betyder næppe, at Berlingske's læsere kan frakendes seksuelle lyster. Måske viser den ikke engang, at Informations læsere er en flok sexmaniacs. Men den antyder, at i al fald *talen* om sex er et socialt og samfundsmæssigt differentieret fænomen. Og som sådan er det samtidig også et historisk differentieret fænomen. Også det viser sig på det dagligdags fremtrædende niveau.

I kortere historisk perspektiv kan man fx. se på de temaer, ugebladene fokuserede på for nogle årtier siden. Her vil man let kunne konstatere, at kvinders problemer for 30 år siden formuleredes og blev forstået som husholdningsproblemer og familieproblemer bredere set. Problemer med at lokke husholdningspenge ud af manden og få dem til at slå til eller problemer med at holde børnene på rette vej. Seksuelle problemer blev ikke bragt i fokus. Ser man derimod på de nutidige ugeblade af mere liberal eller progressiv observans, må det konstateres, at sex er vokset som formuleret problem. Det er, om ikke andet, blevet mere *legitimt at tale* om sex i løbet af de seneste årtier. Det er nærmest moderne og måske endda mondant.

Sådanne forandringer har med god grund været set som udtryk for en mere liberal holdning til sex i det hele taget. Til fx. uægteskabelige forhold og til seksuelle minoritetsgrupper: bøsser og lesbiske og sågar sado-masochisterne. Men der er tale om andet og mere end kun en liberalisering.

Sagen er sikkert også den, at seksualitet overhovedet bliver et mere og mere centralt tema for flere og flere mennesker med den samfundshistoriske udvikling. Det bliver ikke kun mere *legitimt at tale* om seksualitet, det bliver i en vis forstand mere *påtrængende*, som jeg skal prøve at skitsere det i denne artikel.

Seksualisering

Når seksualitet overvejes i bredere historisk perspektiv, har det ofte været fremhævet, at der går en linie fra en seksuel repression, der iværksattes omkring 1700-tallets start, til det aktuelle samfunds liberale seksualitetsopfattelse. Det tidligere borgerlige samfund skulle altså have iværksat en særlig seksualundertrykkelse, der både var i modsætning til tidligere tiders friere sexmoral, og som tegner sig skarpt som modsætning til de moderne liberale tanker.

Iflg. nyere socialhistoriske arbejder om seksualitet forholder det sig imidlertid langt fra sådan. Frem for at se 1700-tallet og 1800-tallet som repressionsens tidsalder, kan disse århundreder ses som perioden, hvor seksualitet blev et samfundsmæssigt betydningsfelt af helt nye dimensioner. 1700-tallet og ikke mindst 1800-tallet fremviste en strøm af skrifter, der handlede om seksualiteten, dens betydning og konsekvenser for individer og samfund. Læger og pædagoger, økonomer og administratorer og borgerlige kommentatorer i det hele taget diskuterede ihærdigt seksualiteten. Den fik en betydning som aldrig tidligere.

Naturligvis var kommentatorerne optagede af at klassificere og normere, regulere og moralisere. Men først og fremmest »opdagede« de seksualiteten som central for menneskers samfundsmæssige liv. Borgerskabet, som førte an i diskussionerne om seksualitet, pålagde hermed nok sig selv restriktioner, men dette var først og fremmest begrundet i, at deres seksualitet nu var blevet et centralt moment i deres samfundsmæssige livsførelse. Den måtte hæves med op i og finde sin plads i en ny form for *individuel* mestring af tilværelsen under nye samfundsmæssige betingelser. Ganske vist blev den stadig *tematiseret* som *natur* i modsætning til *kultur*. I den forstand kunne det se ud som om, det gjaldt for de nye selvbevidste, kultiverede borgere om at holde sig den fra livet. Og det skulle måske så være det, der begrundede deres enorme interesse for seksualiteten. Men det tror jeg nu ikke. Borgerskabet vendte bestemt ikke seksualiteten ryggen. De fremmanede den gang på gang. Ikke kun som fascinerende skræmmebillede, men netop kategoriserende, objektiverende, regulerende - i anerkendelse af dens betydning som kultiverbart element i det moderne menneskes liv. Skræmmebillede derimod kunne de lavere klassers seksualitet være. Men her var der netop også tale om den rå og ukultiverede tilfredsstillelse af elementære seksuelle behov.

Det er enkelt at hævde, at seksualitet skabes i stadig nye former med den samfundshistoriske udvikling. Og det er der mange, der har gjort. Jeg ville gerne føre den tanke et skridt videre. Måske er seksualitet, som vi aktuelt tænker den, simpelthen i sine væsentlige træk først *opstået* med de udviklinger af relationerne mellem individer og samfund, som har kendetegnet det dynamiske samfund.

Vi er nu kendt med, at barndom er et nyere begrebsliggjort fænomen (jvf.

fx. Aries 1973), at den »moderne familie« eller kernefamilien er af nyere dato (fx. Holter 1975, Flandrin 1980), at ungdom »opstod« (fx. Mørch 1985), at selv individkategorien har sin historiske opkomst og rammer (fx. Asplund 1983). Og senest har jeg argumenteret for kvindelighed som et nyere fænomen, knyttet til barndom, familieliv og individualiseringsprocesser (Andersen, 1986).

For alle disse »nyskabelser« gælder det, at deres begrebsliggørelse som historisk begrundede sætter fokus på både deres opståelsessammenhæng og deres historiske foranderlighed. Når det vises, at de har deres særlige grundlag, er det også muligt at tage stilling til deres videre forandring i sammenhæng med dette grundlags forandring. Og det samme gælder sikkert seksualiteten i dens specifikt samfundsmæssigt begrundede karakteristika, når den overvejes i sammenhæng med menneskers indgåen i og forbundethed med samfundsmæssige og sociale livsforhold.

Jeg tænker her ikke på seksualitet som en samfundshistorisk *konstruktion* i Foucault's forstand. Foucault interesserer sig jo for seksualitetens samfundsmæssige installering i menneskers liv. Jeg tænker på seksualiteten som en *ny og central realitet* i menneskers liv, til hvilken der kunne og kan knyttes magtforhold, interesser og diskurser. Netop *fordi* den var blevet en central realitet.

På den plads, jeg har til rådighed for en enkelt artikel, kan min påstand naturligvis ikke bevises. Måske kan den ikke engang udfoldes tilstrækkeligt klart til, at antagelser om fx. seksualitetens mere universelt betydningsfulde væsen alvorligt kan rokkes. Men på trods heraf forekommer det centralt at genoverveje seksualitetens betydning som historisk-samfundsmæssigt og dermed konkret menneskeligt fænomen.

For at anskueliggøre min tankegang, må jeg trække de samfundshistoriske sammenhænge op, som måske i ny forstand gjorde seksualiteten til realitet i menneskers liv. Som gjorde den til et centralt element i menneskers tænkning og handling som individer, der kan og skal forholde sig til deres samfundsmæssige liv og til sig selv og til andre som samfundsmæssige individer.

Jeg skitserer i meget grove træk nogle af de perspektiver, jeg har diskuteret udførligt i min afhandling (Andersen, 1986).

Det socialpsykologisk centrale ved perioden fra omkring 1700-tallets start og fremefter var de fundamentale forandrede relationer mellem individerne og deres samfundsmæssige livsbetingelser. Hvor de enkelte mennesker tidligere havde været bundne til deres placering i et fastlagt funktionelt system af standsforhold, sociale, alders- og kønsmæssige forhold, blev de nu løsgjorte som individer. I princippet var deres handlinger og livsmuligheder ikke længere fastlagte, men åbne for individuel planlægning og prioritering. Individerne indgik med det dynamiske samfunds udvikling i, hvad jeg har kaldt en *formidlet* relation til samfundet. Samfundet stiller individerne over for nye udviklingskrav og udviklingsmuligheder, som kunne gribes af den enkelte.

Det vil sige, individerne måtte og kunne forholde sig bevidst indgribende i forhold til samfundet, handle *bevidst aktivt* og ikke kun *reaktivt*.

Nu er det indlysende, at de nye betingelser ikke stillede sig på samme måde for alle samfundets individer. Store dele af befolkningen var med deres nye frihed kun overladt til at sikre deres eksistensminimum under nye, livstruende forhold. Det var primært for borgerskabet, at den nye formidlede relation fik kvalitativ betydning. Det var borgerne, der stod over for nye muligheder, og som nu satte den individuelle udvikling i centrum for at gribe dem. Men hermed var deres egne kvalifikationer og deres egen personlighed også sat på programmet, som noget der måtte vurderes. *Selvransagelse* blev et led i det borgerlige individs indgåen i samfundet (jvf. også Andersen og Mørch, 1986).

Selvransagelsens problem, som stillede sig med den nye form for samfundsmæssig indgåen, var slet ikke let at tackle. Det vidner datidens mange skrifter om. Det drejede sig om, hvordan det nye, borgerlige individ skulle gebærde sig. Han skulle kunne indgå i forskellige og modsigelsesfulde sammenhænge og relationer til andre mennesker, og han skulle endelig ikke forstille sig. Borgeren måtte have styr selv på sine inderste og mest private behov og interesser, kunne prioritere og håndtere dem. Han skulle være sig selv og alligevel ikke for meget sig selv. Som han vogtede på sig selv, måtte han vide, at andre vogtede på ham. Allerede i den henseende blev de seksuelle behov i ny forstand et individuelt problem.

De individer, borgeren indgik i relationer til, var tilsvarende blevet løsgjorte, samfundsmæssige individer, som selv måtte vogte på deres behov for at sikre deres mål med de rette midler. Ikke kun måtte borgeren forholde sig til sig selv som samfundsmæssigt individ og individuel person, han måtte for så vidt gøre det samme i relationen til de andre. Som den enkelte borger var individ i forhold til en bredere samfundsmæssig og klasse-mæssig sammenhæng, var en del heraf og under konkurrencens betingelser, sådan var de andre borgere det også. Sociale relationer var ikke længere fastlagt i deres indhold og perspektiv, de måtte skabes i den nye formidlede relation. Og dette havde også konsekvenser for de seksuelle relationer, som netop er kendetegnede ved deres sociale karakter. Her stod personerne nu over for hinanden som samfundsmæssige og dog særlige og enkeltstående individer.

Seksualiteten blev den enkeltes problem, men samtidig netop *ikke* som rent subjektivt forhold. Det måtte formidles over samfundsmæssige og sociale relationer.

Seksuelle behovs placering i det enkelte individs liv, deres tilfredsstillelsesmåder og relationer antog derfor en helt ny betydning i den nu samfundsmæssige livsførelse. De måtte underordnes den bevidst aktive indgriben i det samfundsmæssige liv, samtidig med at der måtte sættes fokus på dem som del af det personlige liv. De seksuelle relationer måtte etableres mellem i princippet frie og lige, samfundsmæssige individer - stadig med deres personlige egenart. Seksuelle behov og seksuelle relationer klarede ikke af al-

lerede fastlagte regulationsmekanismer. De måtte administreres i en kompleks samfundsmæssig, social og individuel sammenhæng.

Som jeg har skitseret det, kompliceredes altså i en vis forstand forholdet til de egne seksuelle behov og deres tilfredsstillelse.

Men samtidig muliggjorde betingelserne også nye krav om de seksuelle behovs udfoldelse. De individuelle muligheder var mere generelt set i centrum for borgerskabets indgåen i samfundet. Men dermed var der også sat fokus på evnen og retten til at øve indflydelse på det egne velbefindende i bredere forstand. Tilfredsheden i og med livet var et legitimt område at satse på. Og her var og er seksualiteten jo eet område, hvorpå mennesker kan gøre krav på at - og selv kan - øge deres tilfredshed, ligesom de - når de nu har muligheden - kan hæve sig op over nødvendigheden af at gøre noget ved det. Også dette bidrog til at bringe seksuelle behov og deres tilfredsstillelse i søgelyset.

Lidt firkantet kan det siges, at borgeren med seksualiteten fik en ressource, som måtte investeres rigtigt i forhold til hans øvrige mål og midler. Som en anden økonomisk ressource skulle den ikke kun gemmes under madrassen eller dynen. Ingen fornuftig borger ville handle sådan med sine midler. De skulle anvendes aktivt og fremadrettet, men også anvendes med fornuft. Og det krævede bestandige refleksioner. Begrebet »seksualøkonomi« er ganske betegnende. Her er det fx. værd at erindre om de bekymringer, der blev lagt for dagen over de mænd, der onanerede, for slet ikke at tale om de mænd, der begik endnu unævneligere forsyndelser mod naturen. Det var det rene spild og tidsfordriv. Og tilmed både umandigt og skadeligt for den individuelle udvikling.

Fornuften i seksualitetens anvendelse blev knyttet tæt sammen med familielivet. Jeg skal derfor kort knytte nogle kommentarer til familielivets placering, også fordi det jo klart har betydning for overvejelserne over de kvindelige livsperspektiver.

Borgerskabet satsede først og fremmest på familielivet som ramme om de individuelle udviklingsprocesser, der nu var blevet mulige og nødvendige som adgang til det samfundsmæssige liv.

Fra borgerskabets side var det klart, at varetagelsen af det enkelte barns opvækst såvel som støtten til den voksnes udfoldelse bedst foregik inden for snævne rammer. Uden for stor indblanding fra tjenestefolk, hvis interesser jo ikke primært kunne påstås at være udviklingen af borgerskabets børn. Uden alt for rigide skoleforhold, som kunne frygtes at ødelægge børnenes fysiske og psykiske velfærd, og som også kunne frygtes at være ensgørende. Men også uden alles blikke på sig og sine - bedst altså i privathedens afskærmning.

Primært blev familielivet den ramme, hvorunder de nye udviklingsbestrebelse måtte udfoldes.

Men andre momenter gjorde sig også gældende i borgerskabets satsning på familielivet. Distanceringen opadtil - over for aristokratiet - var et cen-

tralt moment i borgerskabets bestræbelser på at sikre sig magt, som det havde agt. Og konkurrencen borgerne imellem var et faktum, der måtte tages højde for. Bl.a. derfor var privatheden måske så væsentlig. Og proleratiet blev - om ikke til at starte med, så senere - en kraft, der yderligere krævede distancering. I alle disse forhold blev familien en væsentlig sammenhæng. Her blev fremvisningen af et ordentligt familieliv et ideologisk skyts over for den magtfulde elite såvel som over for den truende arbejderklasse.

Og som borgerskabet kunne føre det nye familieliv i marken som skyts over for både aristokratiet og proletariatet, blev seksualiteten også et ideologisk skyts. Det blev en del af den målestok, som kunne tjene sorteringen af rigtige, kultiverede mennesker fra mindre rigtige og mindre kultiverede.

Aristokratiet fx. levede i dekadence. Og borgerskabets litteratur viste også ofte, hvilke konsekvenser dette fik. Depraverede og degenererede gik de aristokratiske familier ned ad bakke på 1. klasse. Ganske vist kunne den aristokratiske ungersvend eller ungmø også løbe ind i en sundere type af landafstamning, men så kom han eller hun i kontrovers med principperne om at bevare de aristokratiske bånd. Så det gik bestemt heller ikke godt. I modsætning hertil var borgerne dem, som kunne styre seksualiteten. Og samtidig lagde de jo tilstrækkelig vægt på dens betydning for det ægteskabelige sammenhold til at modvirke den eventuelle lyst til at gå ad andre veje end den på forhånd slagne.

Det moderne syn på seksualiteten blev således »skabt« i borgerskabet parallelt med skabelsen af den moderne kernefamilie. Det kan der ikke eksistere tvivl om. Men faktisk blev den også realitet i det borgerlige individs liv i samme takt, som han overhovedet *blev* individ. Seksualiteten var et sidestykke til familielivet og blev som sådan også skabt netop i familiens billede. Som den fik sin betydning i afstandtagen fra aristokratiet, fik den også sin betydning over for det truende proletariat. Den blev eet middel ud af flere til at påvise borgerskabets fuldgyldige menneskelighed og de lavere klassers endnu ringe placering i denne henseende.

For borgerskabet blev seksualiteten et centralt funktionsområde, der kunne adskille, samtidig med at det på forunderlig, upolitisk vis bandt sammen. Det mest private, det inderste, det der hører til i sovekammeret og i den af væsen naturlige relation mellem mand og kvinde, var ikke klassebestemt som sådan. I virkeligheden var det - som det stadig er - hver mands og hver kvindes eje. Intet forhindrede således arbejderklassen i at dyrke seksualiteten i samme omfang og i samme ophøjede forstand, som borgerskabet gjorde det. Men borgerskabet måtte konstatere, at dette ikke i deres øjne var tilfældet. - Selv om det samtidig skal siges, at borgerskabets kommentatorer måske i virkeligheden ikke rent faktisk vidste så meget om arbejderklassens seksuelle relationer og omgangsformer.

For borgerskabet var det sådan, at mens borgerne selv udviklede personlighed og gjorde sig individuelt og klasse-mæssigt gældende, faldt proletariatet i denne henseende ved siden af. Arbejderne gjorde sig jo netop ikke

gældende i samfundet. Og ligesom de altså ikke levede op til de menneskelige, dvs. borgerlige, principper om en individuel udvikling af kvalifikationer og personlighed, sådan havde de heller ikke styr på deres seksualliv. Hvad skulle de seksuelle behov også være ophævet i? Ingen individuel personlighed, ingen driftsmæssig styring! Med ophøjelsen af seksualiteten som central og med fremvisningen af evnen til at styre de seksuelle behov, blev arbejderklassen skræmmebilledet på den rå, dyriske og uheldigt naturlige seksualitet.

Det er måske værd at understrege, at i forhold til arbejderklassen, hvor de seksuelle momenter bestandigt blev fremhævet, og i en periode, hvor seksualiteten netop var blevet opfundet som et særligt væsentligt domæne for borgerskabet, var det måske slet ikke seksualitet som sådan, der var problemet. Når der fx. til stadighed fremførtes indvendinger mod arbejderklassens boligforhold, mod arbejdet under umoralske, kønsblandede vilkår og lignende, så var det ganske vist seksualiteten, der tematiseredes. Men det var truslen mod familielivet, der var central. Seksualiteten var ikke så interessant i sig selv i denne forbindelse, men den truede det familieliv, som nu skulle stå som garanten for individets velfungeren i det nye samfund. Og som jo i øvrigt for borgerskabet selv også reelt *var* garanten, ligesom det på længere sigt også kom til at blive garanten for arbejderklassen.

Parallelt hertil var seksualiteten i virkeligheden heller ikke det centrale i forbindelse med borgerskabets livsførelse og deres børns opvækst, selv når sex var det, der til stadighed blev talt om. Her var det nemlig seksualitetens placering i den individuelle udvikling under de nye betingelser, det drejede sig om.

Ligesom det for fokuseringen på familieliv var dimensionerne: integration hhv. individuel udvikling, der var i centrum for debatten i forhold til hhv. arbejderliv og borgerklassens livsmuligheder, så blev seksualiteten indlejret i samme tematisering. Hvor det forekom markant, at arbejderklassens seksualliv bidrog til yderligere desintegration - naturens rå kraft i modsætning til den kultivering, der møjsommeligt søgtes etableret - så var borgerskabets eget problem med seksualiteten et andet. Her var problemet det, at borgerens unge søn forspildte sin kraft på onanien, tabte sin viljestyrke og målrettethed foran nabodatterens alter, ja i det hele taget glemte at tage i betragtning, til hvilke formål seksualitetens drivkraft nu engang var indstiftet.

Borgerens problem kunne aldrig dengang være delt af arbejderklassen: Hvor finder seksualiteten sin plads i borgerens fremadstræbende, bevidst aktive livsførelse? Hvordan får den sin både specielt tiltrækkende og samtidig dydsiret tilbagetrukne placering?

Arbejderklassen, som ikke var ophøjet til samme individuelle niveau som borgerskabet med dets nye individualitet, viste sig således også på seksualitetens område som mindreværdige. I princippet er vi vel alle lige her i vores ensartede natur og udstyr, men alle forholder sig åbenbart ikke lige kulture-

ret til sagen. Man ligestiller, for så kan der adskilles på upolitisk, usamfundsmæssigt niveau.

Stemplingen af arbejderklassen også på det seksuelle - tilsyneladende mindst samfundsmæssige - niveau forhindrede naturligvis ikke en samtidig fascination af den dyriske arbejders seksualitet. Eller rettere, skulle det vel siges, en fascination af arbejderpigens seksualitet og en skrækblandet opvurdering af den låverestående mands seksuelle potentialer. Den lidenskabelige arbejderpige afbildes i mange skønlitterære værker, og vi kender hende alle som den sortøjede, sorthårede sigøjner med dolk mellem tænderne og rose bag øret. Arbejdermanden eller hans alvorlige konkurrent - den sorte mand - blev tilsvarende fremhævet og samtidig miskendt for sin åbenbare seksualitet. Forfatterne viste, hvordan den borgerlige eller adelige kvinde nok kunne være til købs for denne rå seksualitet, men de viste også, hvor galt det så gik i sidste ende. Lige børn leger nu engang bedst, husk det! Og lever kærligheden ikke af kildevand, så lever den endnu ringere på grundlag af den seksuelle tiltrækning alene. Og deri havde de sikkert ret, de gamle fortolkere af seksualitetens veje.

Seksualiteten blev et centralt tema for den borgerlige mand og hans offentlige fortalere. Den blev både ny realitet og en interessant selvbeskæftigelse. Den blev en kilde til uro ikke mindst i forhold til hans børn udvikling, og den blev et middel til at holde distancen både over for det dekadente aristokrati og den senere så truede arbejderklasse. Seksualiteten var bestandigt på programmet. Den var et væsentligt kendetegn ved hans indre person, hans hemmeligste og livskraftige indre, der lod sig opvurdere og styre på en og samme tid. Den var en del af kendetegnet på hans mandighed såvel som på hans særlige placering som menneskeligt individ.

Borgermandens forhold til seksualiteten kunne tematiseres som et reguleret forhold mellem natur og kultur. I overensstemmelse med seksualitetens indgåen i borgernes samfundsmæssige livsførelse måtte den få præg af og underordnes hans individuelle udviklingsmål og opgaver som helhed.

Kvindelige livsperspektiver

Men kvinderne da: Når jeg har påstået, at seksualiteten opstår - eller i det mindste får en radikalt ny betydning - med borgerindividets indgåen i den formidlede relation til samfundet, kræver det nogle særlige overvejelser i forhold til kvinderne.

Også kvinderne stod i princippet løsgjort fra tidligere fastlagte, samfundsmæssige forhold, og også de skulle nu forholde sig bevidst aktivt til deres verden. Men borgerkvindernes funktionsområde og dermed deres individuelle udviklingssammenhæng blev jo en ganske anden end mændenes. Borgerkvindernes placering i familielivet foregik ganske vist ikke på tværs af kvindernes egne interesser som klasseindivider (jvf. Andersen, 1986). Men

den blev en afhængighedsskabende relation, som næppe fremmede en særlig fokusering på de egne seksuelle behov og relationer i samme forstand, som det skete for mændenes vedkommende. Og desuden kom borgerkvindens egen person heller ikke på samme måde som mandens i centrum. Mens mandens indgang i det samfundsmæssige liv var direkte og klar, gik kvindens forbindelse til det samfundsmæssige liv over den kvalificerede omsorg for børn og familieliv. Kvinders behov var ikke i fokus, deres tilfredsstillelse ikke på samme måde et legitimt krav. Kvinders forhold til seksualitet som del af deres personlige forhold til andre og til sig selv blev derfor rammet ind af andre betingelser end mændenes.

Den generelle tematisering af natur-kultur modsætningen fik sin særlige betydning for kvinder. Mens mænd sås lidt fra hver side - i princippet kultiverede, men dog med naturlige drifter - blev kvinder ren natur. Men nu heldigvis da sådan, at kvinders natur var af en beskaffenhed, så den egentlig ikke truede kulturen. Førhen havde kvinder kunnet distanceres fra det mandlige og kultiverede ved henvisningen til deres egentlig dyriske funktionsmåder. Ikke sådan at forstå, at en sådan »stempling« nødvendigvis eller blot ofte fandt sted, men den forelå som en mulighed. Når alt kom til alt, var kvinder velsagtens ofte ubegavede, primitive, liderlige, uvederhæftige og meget mere (jvf. Damsholt 1985).

Nu - dvs. med borgerskabets periode - blev kvinderne imidlertid i første række seksuelt ufarlige, i det omfang de var netop kvindelige kvinder, og det var borgerskabets kvinder pr. definition. Deres ophøjede, selvopofrende funktioner over for især børnene gjorde det naturligt at tænke dem »anderledes«, men nu på ny måde. Kvinder var ganske vist i princippet mennesker på lige fod med mænd - og det var dog en fornyelse i forhold til tidligere tider. Men de var dog alligevel anderledes mennesker, som det også viste sig i den mærkværdige kendsgerning, at sådanne mennesker gav afkald på magten udadtil til fordel for at følge forpligtelserne over for familielivet. Den feminine mystik måske? Vi tror - og de tror - at dé er som vi! Men de gør tingene anderledes!

Modstillingen mellem natur og kultur fik altså sin særlige drejning for kvindernes vedkommende. I lang tid blev modstillingen udstyret med en særlig pointe for deres vedkommende, så den kultiverede kvinde i virkeligheden var den naturlige og omvendt. Kvinders natur var indrettet på børnefødsler og omsorgen for børn. Deres drifter derfor naturligvis også. Forplantning, familieliv og seksuel drift hang sammen.

Dette synspunkt var naturligvis ikke ensbetydende med, at kvinder i al almindelighed var asekuelle, eller seksuelt ufarlige. For de var ikke alle så kvindelige, som man kunne ønske. Ligesom det for mændenes vedkommende blev den individuelt fremadstræbende borger, som sikrer sig en plads i samfundet, der blev billedet på det rigtige menneske, blev de moderlige og dydige kvinder billedet på den rigtige kvinde. Når arbejderkvinderne ikke lod til at svare til idealet, fik det ikke billedet til at krakelere. Problemet be-

kræftede kun arbejderkvindernes mangelfulde menneskelighed. Det er derfor heller ikke svært at forstå, at der i perioden udgik en del bestræbelser på at fremme kvindelighed som indlejret i familieliv. Samtiden så, som rigtigt var, at blev kvinder knyttet til den nye omsorgsopgave i forhold til familielivet, skulle symptomerne på den mangelfulde kvindelighed også nok fortage sig: Prostitutionen, den manglende respekt for moralen, manglen på opdragelse af de kommende generationer.

Det islæt af seksuel ufarlighed eller ligestyldighed, som havde billedet af borgerkvinden som fundament, førtes med op i 1800-tallets seksualitetsdiskussioner. I modsætning til dette stationære billede af kvinders seksualitet og dennes betydning i kvinders livssammenhæng, skete der eksempelvis i perioden i slutningen af 1800-tallet væsentlige ændringer i holdningerne til de homoseksuelle mænd. Hvor de tidligere havde været kriminaliseret, blev de nu i højere grad anerkendt som de stakkels individer, de var. Kvinderne derimod regnedes dårligt nok. Og de fik i det hele taget først det tvivlsomme privilegium at kunne modtage deres stempel som eventuelt lesbiske helt op i starten af 1900-tallet.

I denne forbindelse er folkemindeforskeren Karin Lützens bog om kvinders kærlighed til kvinder interessant læsning (Lützen, 1986). Kvindefællesskaber i 1800-tallet, der til forveksling ligner ægteskabsforhold, anerkendtes og respekteredes tilsyneladende, som var intet galt. Kvinderne selv skrev lidenskabeligt om deres kærlighed til veninden, men uden at dette i sig selv signalerede en direkte seksuel relation, som man i vore dage kunne have troet det. Det var sågar sådan, at to samlevende kvinder kunne adoptere børn, drengebørn. Kun et halvt århundrede senere ville en sådan misanbringelse af børn have været utænkelig, taget i betragtning den nu uantastelige treenighed: fader/moder/barn. Uanset de ændrede krav til og tanker om børneopdragelse i dag, viser sådanne træk for et århundrede siden en mangel på fiksering på kvinders seksualitet.

Fra slutningen af 1800-tallet blev man ikke desto mindre opmærksom på, at kvinder kunne være i besiddelse af seksuelle lyster, der ikke helt lod sig passe ind i den opofrende moders rolle. Påfaldende nok gik denne opdagelse af kvinders seksualitet i takt med, at denne rolle forandrede sig og blev mindre udtalt. Men for de reaktionære kræfter, der gerne så kvinder blive på deres plads, var denne udvikling da også højst uheldig, mystificerende og mod naturens orden. Omkring århundredskiftet fx. kunne man tale om de selverhvervende, selvpromoverende kvinder som »mandekvinder«. Billedet af mand og kvinde var skabt og svært at slippe ud af (jvf. Bryld og Lykke, 1982).

Da kvinder imidlertid nu i starten af 1900-tallet fik fornøjelsen af i offentlighedens øjne at blive seksuelle individer, blev de til gengæld også i en ny forstand seksualiserede i bund og grund. Hvor de tidligere på ufarlig vis havde været naturligt bundet til hjemmets forpligtelser og børnenes opvækst, blev de nu mere faretruende. I al fald hvis de ikke gjorde det forventede. Og

lad os ikke glemme, at selv det forventede var mærkværdigt set i lyset af de menneskelige muligheder, kvinderne ikke syntes at udnytte.

Man fik altså kvinder med seksualitet: Lesbiske kvinder fx., der unddrog sig deres kvindelige forpligtelser. Selv psykoanalysen måtte forstå dem som identitetsmæssigt mandligt formede. De var vel mænd af væsen? Sjøv tanke, hvis man tager en eventuel anden, kvindelig part med i billedet. Er det nu lesbiske, som af identitet i virkeligheden er bøsser? Og nymfomanerne kom ind som truslen mod den mandlige potens og seksuelle færdighed. Og ikke mindst kom naturligvis den hysteriske kvinde ind i billedet. Kvinden som, især måske af mangel på fornuftig beskæftigelse, levede en hensygnende tilværelse i fortrængning og afkald, og som fik legemlige symptomer som konsekvens.

Hysteriseringen af kvinder gjorde dem til slaver af deres forkrøblede seksualitet. Gjorde kvinder til seksuelt styrede individer, mens visse af de andre kategorier dog kun viste, at kvinder kan gå galt i byen. Men her blev hele kvindens livsfunktioner og livsmåde set som omfattet af det dybest set seksuelle problem. Måske ville og kunne de ikke gå, ville ikke se eller tale, faldt besvime om eller opførte sig på anden måde fysisk mærkværdigt. Om der overhovedet var tale om et seksuelt funderet problem, er en anden snak. Hvor skulle de gå hen, hvad var der at se, hvem var der til at høre på dem? Nej, seksuelt frustrerede var de nu.

Det har været påstået, at denne totale seksualisering af kvinder, der her fandt sted, kun var en anderledes formet fortsættelse af tidligere tiders seksualisering af kvinder. For har kvinder ikke altid været underlagt seksualiseringens vilkår? Som når fx. hekseforfølgelserne så tydeligt viser deres seksuelle, sadistisk prægede islæt. Eller når det har været og stadig er sådan, at menstruerende kvinder nogle steder ikke kan have med tilberedning af fødevarer at gøre, hvis disse omfatter »levende processer«. Og var denne hysterisering så ikke kun det borgerlige samfunds og den borgerlige families omfortolkning af kvinders seksualisering?

Et sådant synspunkt forekommer mig at være en forenkling. Der gik ikke kun en seksualisering som en rød tråd gennem kvinders livsforhold fra feudale betingelser til borgerlige. Den nye seksualisering var anderledes, og i mine øjne nok mere diskriminerende. Kvinder blev lige med mænd og alligevel ikke. Som der blev mennesker og ikke-mennesker klasse-mæssigt, blev der det også m. h. t. kvinder. Det var ikke væsentligst set frygten for naturen, der tidligere havde været reel, det drejede sig om. Det var frygten for, at kvinders brud med deres naturlige plads som kvinder, skulle få den almindelige orden til at vakle.

Den nye seksualisering af borgerkvinderne gjorde dem til dels truende - nu kunne man jo vente sig lidt af hvert fra kvinderne - fx. det samme som man hidtil kun havde ventet fra sig selv, sine logebrødre for slet ikke at tale om arbejderklassens mænd. En vis lighed var der jo mellem borgerkvindernes og arbejdermændenes seksualitet i og med manglen på personligheds-

mæssig styring af lysterne. Men på sin vis blev selv borgerkvinderne også mere interessante, den nyopdagede seksualitet var også tiltrækkende.

Den piedestal, som borgerkvinderne var blevet placeret på, forekom, så vidt jeg kan se det, ikke borgermændene alt for let tilgængelig. Mændene havde deres aktive engagement i placeringen af kvinderne her, men de drømte også om den lidenskabelige kvinde som modstykke til den hustru, der ofte blev fremstillet som blodfattig og lidenskabsløs. Een ting var, at kvinders seksualitet blev underordnet familielivet, men en anden var, at kvinderne dermed også kunne sige nej tak. Velbegrundet var dette jo i kvindernes aseksualitet, for så vidt som de var »rigtige kvinder«. Og når nu seksualiteten havde fået så væsentlig en plads, blev kvinders aseksualitet et problem - for mændene i al fald.

Det sidstnævnte afspejles ganske godt i »sædelighedsfejden«, som fandt sted i Danmark i 1800-tallets slutning. Brandes og andre fortalere for en ny og mere liberal seksualmoral så gerne kvinderne komme ned på det niveau, hvor de selv befandt sig. De ville gerne tildele kvinder seksualitet og lyster. De var endog fortalere for, at seksualiteten nødvendigvis måtte udfoldes, hvis individet skulle slippe rimeligt skadesløst gennem tilværelsen. Uden seksuel tilfredsstillelse var der forkrøbling og svare problemer. Men nu ville kvinderne ikke ned af piedestalen igen. De forsvarede deres stilling.

Argumenterne herfor var flere. Dels fremførte borgerkvinderne, at kvinderne havde opnået et moralsk niveau og et kyskhedsstade, som man i bedste fald kunne håbe på, at mændene siden ville nå. På nogen måder var der altså tale om en omvendning af sagen: Hvor mænd havde stået for fremskridt og individuel livsbeherskelse kunne kvinderne nu modsat sige, at netop de havde fjernet sig fra naturen og var kommet et skridt nærmere kulturen.

Men andre argumenter havde tydeligt klassesdistancerende præg. Det skal ikke glemmes, at selv om mændene havde været aktive i placeringen af kvinderne som dydige mødre, var kvinderne selv også aktive i processen. Det klassesærpræg, det gav dem, var både væsentligt indadtil: i familien, og det var væsentligt som adgangsgivende til professioner uden for familien. Som lærerinder og sygeplejersker og som moralske rådgivere i det hele taget. Alt dette var blevet kvindernes domæne. Dyden havde sin funktion i sikringen af dette. Men mere direkte klassesdistancerende var kvindernes forsvar for dydens bastion også: De var ikke spor interesserede i at lade sig trække ned på det seksuelle niveau, de forbandt med de lavere klassers kvinder.

Der var naturligvis andre, mere kontante grunde også, til at kvinderne vægrede sig ved at blive seksuelle individer: den begrundede frygt for ufrivillige graviditeter fx. Og endelig er der endnu et aspekt af interesse. Måske havde kvinderne ganske enkelt ikke lyst til at få tildelt en seksualitet, der alligevel ikke blev part i en bredere ligestilling mellem mænd og kvinder. Så var det måske så som så med fornøjelsen.

Hvis det var et moment, der indgik i overvejelserne, var kvinderne da også forudseende. Da kvinder endelig blev tildelt sådanne lyster og funk-

tionsmåder, at de måtte ses som seksuelle, trådte den rendyrkede, fysiologisk funderede natur i kraft. Videnskabeliggørelsen af kvinders seksualitet i løbet af 1900-tallet kom til at betyde en fokusering på kvinders fysiologiske processer. Kvinders funktionsmåder måtte bestemmes ud fra den cyklus, som nu engang var væsentlig. For centralt placerede kvindelæger var det klart, at det generelle indtryk af kvinder først og fremmest måtte funderes i kvindernes fungeren i menstruationsperioden, under puberteten, under graviditeten eller - som en nyere opfindelse - under klimakteriet. Dog, skal det tilføjes, kunne der nu også siges noget væsentligt om kvinder »uden for menstruationen«, som det hed (jvf. Rosenbeck, 1982).

De fysiske processer bremsede for en tænkning om kvinder, der overhovedet kunne gøre dem normale. Hysteriske er kvinder generelt set, og særlig hysteriske under de »unormale« omstændigheder, der for kvinder egentlig er normale, tilbagevendende og hyppige som de er.

Under sådanne betingelser er det ikke vanskeligt at forstå, at kvinderne - nogen af dem - hellere undværede den form for seksualitet.

Jeg vil ikke påstå, at kvinderne som enkelte individer ikke derfor kunne have lyst til seksuelt samvær. Det ved selv historikerne, så vidt mig bekendt, ikke meget om. Måske var der glæde hjemme i ægtesengen. Men det var i al fald sådan, at tildelingen af seksualitet til kvinder også betød en yderligere fiksering i den hjemlige sfære, og den havde også tilbøjelighed til at holde kvinder fast i det anderledes, det egentligt umenneskelige. Nu var der tilmed ført videnskabeligt bevis for kvinders utilregnelighed. Kunne mændene pendullere mellem det offentlige livs krav og det inderste private, var kvinderne forment adgangen til begge dele. Det offentlige var ikke tilladt dem som kvindelige kvinder, for her måtte de formodes at hellige sig deres opgaver som mødre og hustruer. Det private var imidlertid også naturligt på en mærkværdigt unaturlig måde. Ikke fremadrettet og aktivt og ej heller styrbart. Biologien i sig selv gjorde det menneskeligt styrbare helt ustyrligt, selv for den bedste kvinde.

Siden har tingene naturligvis flyttet sig, og flere mennesker oplever nu seksualitet som en realitet i deres liv. Selv kvinder gør det, uden at man(d) åbenlyst anfægter dette historisk nye krav på lysterne. Det bydes måske endog velkomment, nu hvor det er blevet mindre vanskeligt at tænke kvinder som samfundsmæssige individer og kvinder som køn i en og samme person. Den rendyrket dydsirede kvinde er ikke længere et entydigt ideal hverken i forhold til samfundsmæssige funktioner eller i forhold til sig selv og det andet køn. Som jeg nævnte det indledningsvist, har selv ugebladene - damebladene - taget seksualitet på programmet. Kvinders omfattende indgåen i det samfundsmæssige liv gør seksualitet mere påtrængende som noget, den enkelte kvinde må forholde sig til og prioritere i sit liv. Og seksualiteten vækker nu også tilsyneladende større interesse i en bredere social sammenhæng.

Men alligevel ser interessen for seksualitet stadig ud til at være socialt dif-

ferentieret. De såkaldt intellektuelle mellemlag fører klart an i diskussioner om seksualitetens problem. Måske dels fordi deres samfundsmæssige sammenhæng bestandig bringer deres egen person i fokus for dem: For dem er selvransagelsens problem stadig påtrængende, og måske endog ikke mindre med udligningen af forskelle mellem samfundsmæssige grupperinger og klasser: Skal jeg handle sådan eller sådan, skal jeg tage den konflikt op eller lade den ligge, kommer jeg i karambolage med andre, hvis jeg gør det og det. Det er på en måde nok enklere at sælge tomater.

Men måske er seksualitet også især mellemlagenes interessefelt af en anden grund: Seksualitet er også et område, man kan trække sig tilbage til, hvis man føler sig trængt af de samfundsmæssige omstændigheder, føler at de kvæler ens indre, private og helt særlige identitet. Og følelsen af at være trængt på den individuelle særegenhed og de individuelle privilegier har altid været en mere nærliggende trussel for mellemlagene frem for arbejderklassen. På godt og ondt kommer seksualiteten dermed også i fokus for kvinderne, som både er blevet inddraget i arbejdslivet og samtidig for en stor parts vedkommende netop er blevet det i mellemlagsfunktioner.

Eftersom seksualitet bliver en side ved det moderne menneskes formidlede relation til sit samfundsmæssige og sociale liv, bærer den også relationens vanskeligheder med sig. Når seksualitet bliver samfundsmæssigt formidlet under betingelser, hvor det samfundsmæssige er vanskeligt at forholde sig til, bliver den let det private menneskes inderste kendetegn og redning. Nu for mænd såvel for kvinder.

LITTERATUR

- ANDERSEN, H. (1986): *Kvindeværd*. Rubikon. Kbh.
- ANDERSEN, H. og MØRCH, S. (1986): »Teori og metode i familieforskningen«, i *UDKAST* nr. 2, Kbh.
- ANDERSEN, H. og ANDERSEN, Ib (1980): »Om den menneskelige seksualitet«, i: *UDKAST* nr. 4. Kbh.
- ARIES, Ph. (1973): *Centuries of Childhood*. London.
- ASPLUND, J. (1983): *Tid, rum, individ och kollektiv*. Stockholm.
- BRYLD, M. og LYKKE, N. (1982): »Er begrebet »mandekvinde kvindefjendsk«, i: *Overgangskvinden*. Odense.
- DAMSHOLT, N. (1985): *Kvinder i middelalderen*. Kbh.
- FLAUNDRIN, J.-L. (1980): *Families in Former Times*. Cambridge.
- FOUCAULT, M. (1978): *Seksualitetens historie*. Kbh.
- HOLTER, H. et al (1975): *Familien i klassesamfundet*. Oslo.
- HOLZKAMP-OSTERKAMP, U. (1976): *Motivationsforschung II*. Frankfurt/M.
- LÜTZEN, K. (1986): *Hvad hjertet begærer*. Kbh.
- MØRCH, S. (1985): *At forske i ungdom*. Kbh.
- WEEKS, J. (1981): *Sex, Politics and Society*. London.
- WEEKS, J. (1986): *Sexuality*. London.